

Сергій Полтавець

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ
НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.
(ЩЕ РАЗ ПРО СПОСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ
ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

У статті прослідковано еволюцію форми державного правління в Українській державі за гетьманування Б. Хмельницького. З'ясовано, що спроба Б. Хмельницького започаткувати спадкове гетьманство наражалась на охлократичні прояви серед рядового козацтва та старшинський олігархізм.

Ключові слова: гетьманська влада, старшинська опозиція, монархізм, охлократія, олігархія.

Serhiy Poltavets. The Form of the state board at the initial stage of the Ukrainian national revolution of the middle of a XVII-th century (once again about a way of the organization of the power for be a hetman Khmelnytsky). In article it is traced evolution of the form of the state board in the Ukrainian state for be a hetman Khmelnytsky. It is found out that B. Hmelnytsky's attempt to begin hereditary hetmanate was exposed on okhlokratichni displays among ordinary the cossacks and petty officer oligarkhizm.

Key words: hetman power, petty officer opposition, monarchism, okhlokratiya, oligarchy.

Аналізувати головні принципи організації та функціонування влади за гетьманування Б. Хмельницького та давати їм оцінку розпочали фактично безпосередні учасники подій. Серед них були як рядові козаки, так і представники козацької старшини. Варто згадати хоча б авторів козацьких літописів. Звісно, частково полярність в оцінюванні того чи іншого гетьмана пояснювалася, перш за все, соціальним походженням авторів творів. Водночас постать Б. Хмельницького та його політична діяльність у козацьких літописах (Самійла Величка, Григорія Граб'янки) оцінюється в цілому позитивно. Для Г. Граб'янки Б. Хмельницький «воинъ въ Россіи славній, непобъжденній. Чрезъ его Украина на ноги повсталала...» [1, с. 297] Літопис Самовидця виглядає серед них як певне виключення. Так, наприклад, аналізуючи змістовну частину твору, Я. Дзира дійшов висновку, що «з самого літопису випливає, що виразно прихильного ставлення до особи гетьмана в цій праці немає» [2, с. 30]. Якщо наголошувати на помилках і політичних прорахунках Б. Хмельницького почали ще безпосередні учасники революційних подій, то годі й казати про наших сучасників, яким важко втриматися від спокуси критично оцінити його державотворчу діяльність із відстані майже в 400 років.

Здійснюючи спробу з'ясувати сутнісні характеристики взаємовідносин влади й опозиції за гетьманування Б. Хмельницького, ми вимушені, а правильніше буде сказати «зобов'язані» акцентувати свою увагу на тому, яка форма державного правління утверджувалася у перші десять років існування козацької держави. «Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави» [3, с. 269]. Ця дефініція, запропонована П. Шляхтуном, дає нам певну «матрицю» для аналізу гетьманської влади Б. Хмельницького. Як голова держави гетьман майже одноосібно формував власний уряд і визначально впливав на владні взаємовідносини всередині держави. При цьому слід зауважити, що гетьманська влада як влада державна еволюціонізувала від перших спроб її обмежити як з боку козацького загалу, так і козацької

верхівки (старшини) до влади одноосібної, авторитарної за методами свого здійснення. Спорадичні спроби «черні» обмежити владу своїх ватажків і повністю підпорядкувати їх своїй волі зазвичай мали результатом нестійкість організаційної структури козацького товариства. А доволі часті перемоги демагогів над справжніми лідерами у боротьбі за прихильність і симпатії козацької більшості, намагання кожного наступного ватажка укріпити свої владні повноваження на якомога довший термін ставали чи не головною причиною поразок козацьких повстань як до 1648 р., так і в пізніші часи. Суттєвим, якщо не визначальним чинником тут був характерний для козаків охлократизм, який і надалі справлятиме величезний вплив на протікання політичних процесів у період Руїни.

Постає питання: якою уявляв собі Богдан Хмельницький характер майбутньої держави? Очевидно, вона уявлялась як певний симбіоз традицій Запорозького Війська та державних інституцій Речі Посполитої. Причому таке поєднання з плином часу проявлялося лише в тому, що на рівні місцевого самоврядування у містах зберігалися норми Магдебурзького права. Після перемоги військ Б. Хмельницького у битві під Пилявцями (вересень 1648 р.) «припинилося функціонування усіх, без винятку, польських органів влади, а в містах – дореволюційного самоврядування, католицької і греко-католицької церков, синагог і кагалів. Фактично це означало ліквідацію на звільнених теренах політичної системи Речі Посполитої». [4, с. 15]. І. Крип'якевич ще в 1957 р. навіть у тогочасних ідеологічних умовах і традиціях радянської історіографії та політичної історії відзначав, що Б. Хмельницький, подібно до інших сучасників, уявляв собі українське феодальне суспільство як тривку організацію, складену з різних груп, різних станів. Він, в основному, орієнтувався на багатих козаків, головним чином з числа старшини, дрібних виробників-землевласників, ремісників і людей, які займалися різними промислами, відстоював їх інтереси. «Хто був шляхтич або козак і міщанин, і хто в якому чину раніше перебував, і які маєтності для себе мав, щоб все було по-давньому», – говорив він Бутурліну [5, с. 220]. «Ми самі

між собою будемо пильнувати, і хто козак, той буде мати козацьку вільність, а хто пашенний селянин, той буде віддавати його царській величності звичайну повинність, як і раніше», – заявляли українські послы в Москві [5, с. 225]. Різні дані досліджень показують, що за природним у країні феодальним ладом в Українській державі Богдана Хмельницького головний тягар податків лежав на плечах «посполитих», тобто селян і міщан [6, с. 94].

Богдан Хмельницький у своїх політичних поглядах і практичних діях був відвертим і послідовним прихильником авторитаризму, монархізму та противником охлократії та анархії. За його гетьманування вся влада була сконцентрована в руках Великого Гетьмана. Цього вимагали реальні умови боротьби за незалежність і становлення української держави. Тому говорити про демократичні погляди Хмельницького чи демократизм української держави XVII ст., на нашу думку, не доводиться. Але це зовсім не означало нехтування Б. Хмельницьким основних інтересів всього українського народу.

Гетьман бачив, що за найменших труднощів чи поразок у боротьбі зі шляхетською Польщею козацька старшина, козаки та повстанці, а особливо «чернь», через свою низьку національну культуру та степову примітивність, як зауважував В. Липинський, ведуть себе за таким сценарієм: розпочинають переговори з поляками, видають ватажків і за рахунок цього домагається амністії. Не ідеалізував він і демократичних порядків Запорозької Січі, де протягом року могли переобрати десяток кошових. Не був винятком і виступ 1648 р., низова, дійсно запорозька козаччина після перемоги під Корсунем не хоче йти далі «на волость». Скликана тоді Б. Хмельницьким «чорна рада», тобто низове козацтво вимагало, щоб вертали на Запоріжжя з усією здобиччю, коли не буде миру, і звідти сподівалося вести переговори з Річчю Посполитою і турками.

В подоланні охлократичних настроїв серед козацтва, а потім всередині української держави Б. Хмельницький бачив не лише внутрішнє завдання, він розумів, як зауважував В. Липинський, що «здавлення внутрішньої анархії робило існування польської держави на українських землях

зайвим і непотрібним, а це було найтяжчим ударом для Польщі» [7, с. 98]. Коли б не його «вміння тримати залізною рукою Запорозжя і старшину, не вагаючись, коли того було треба, стинати голови», то «розрухи і чвари серед українців грізні своїми наслідками» [8, с. 154] розпочалися б ще від початку визвольних змагань.

Навіть Стефан Томашівський, який на протигагу В'ячеславу Липинському вважав, що ідея української державності плекалась серед запорізької «голоти», визнає Б. Хмельницького «одним з героїв української історії, без огляду на його різні помилки, хиби й невдачі; як ніхто перед ним і по нім, він умів опанувати розбурхане море українського радикалізму, анархізму, принципіалізму (або все, або нічого) і доктринерства» [9, с. 25]. Водночас не варто шукати витоки подальшого внутрішнього розбрату та руйнації владної вертикалі у зовнішній політиці самого Б. Хмельницького. Справедливо зауважуючи, що молоду козацьку державу після смерті гетьмана Б. Хмельницького оточували вороги її незалежності, відома вітчизняна дослідниця Н. Яковенко все ж акцентує увагу на тому, що «...хитроумний гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, (*незгоди* – С. П.) бо кожний із його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій» [10, с. 369]. Видається, що Б. Хмельницький, як ніхто з його наступників, вдало використовував існуючі між державами-сусідами протиріччя та досить успішно проводив різноманітні зовнішньополітичні комбінації.

У своїх спробах побороти прояви анархізму та охлократії Б. Хмельницький опирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології. Без «авторитетної релігії і церкви не вдалося ні Сагайдачному, ні навіть Великому Богданові зорганізувати ті, напіврозбійничі, анархічні, з найрізноморідніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, убагородились, здисциплінувались, ...і одним духом споєне, одне тіло державно-національне об'єднались» [11, с. 34].

Зміна психологічних, психічних, якщо хочете, настанов, кардинальні перетворення у всій системі цінностей, у тому числі й моральних, тобто «перетворення свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків – сторонників «рівності та свобод» шляхетсько-республіканської Речі Посполитої і заступників запорозького народовластія «черні низової» – на слуг і оборонців твердого державного ладу...» [8, с. 120] були для Б. Хмельницького чи не головними завданнями.

Водночас із утвердженням національної державної ідеї відроджується й ідея українського монархізму, носієм якої стає сам Б. Хмельницький. Він прямо чи опосередковано висловлює думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря Української держави (князівства). Він без натяків заявив польським послам: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але то мі Бог дав, жем есть єдиновладцем і самодержцем руським». Говорячи про українські землі, назвав їх «своїм князівством». Коли мова зайшла про дії гетьманської адміністрації в Києві, підкреслив: «Я можу розпоряджатись в цьому краї. Київ – моє місто, я пан воєвода київський» [12, с. 117].

У процесі утвердження найбільш прийнятної з точки зору Б. Хмельницького форми державного правління ми можемо простежити наслідування ним давньоруських князівських традицій. Спроба реконструкції харизми влади в гетьманській державі через перетворення виборного гетьманату на спадкову династію та відновлення юрисдикції київського митрополита на всіх «руських землях» яскраво ілюструє глибоке розуміння державною владою (в особі Б. Хмельницького) історичної перспективи розвитку українського народу. Не виключено, що з точки зору стратегічних цілей гетьмана Б. Хмельницького саме остаточна реалізація курсу на утворення монархії сприяла б консолідації еліти і суспільства навколо ідеї Української держави. В країнах, що географічно та політично були близькі з козацькою державою (Московія, Річ Посполита, Крим, Туреччина, Швеція) була реалізована монархічна форма правління. І якщо говорячи про Річ Посполиту, ми

завжди маємо пам'ятати про особливості політичної системи цієї країни та виборність короля, то говорячи, наприклад, про Московію чи Туреччину, треба не забувати про місце монарха в цих країнах. Саме через ефективність монархічної форми правління в тогочасних політичних умовах Б. Хмельницький і намагався послідовно втілити в життя ідею про спадкове гетьманство, зробивши спочатку ставку на старшого сина Тимоша, а потім на меншого Юрія.

Зі свого боку православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни, церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави. Така виважена позиція Хмельницького, підкріплена багатотисячним козацьким військом, підняла престиж України в світі як християнської держави. Українського гетьмана православний світ розглядав як головного оборонця прав народів, поневолених турками.

Аналізуючи зовнішньополітичний аспект політичної і державотворчої концепції Богдана Хмельницького, можна зробити висновок, що він виходив з того, що Україна не має постійних друзів і постійних ворогів, вона має постійні інтереси. Саме тому ми в цей період і спостерігаємо постійне балансування Хмельницького та й власне всієї політичної еліти між різними наявними та потенційними геополітичними союзниками. Від цієї політичної тактики не відмовились, хоча й вимушено, і послідовники Великого Гетьмана. І якщо деякі дослідники народницького напрямку (М. Грушевський, С. Томашівський та ін.) часто закидали Б. Хмельницькому те, що у боротьбі за незалежність українських земель він не зробив головну ставку на простий люд, то вони, мабуть, забували, що революційні події відбувалися в середині XVII ст., а ніяк не XX-го. Так само всі наступні українські гетьмани від І. Виговського до К. Розумовського хто більшою, хто меншою мірою прагнули передати свою гетьманську владу у спадок. З цього ряду виключенням є тільки гетьман П. Орлик.

Варто також пам'ятати, що Б. Хмельницький ніколи і нікому не розкривав своїх дійсних намірів; а якщо і робив заяви, то з певною конкретною метою. Гра Б. Хмельницького у прокоролівські настрої на початковому етапі боротьби лише прикривала справжні цілі, адже становище реєстрових козаків, в цілому козацтва, значної частини шляхти, всього українського народу, досвід попередніх повстань, небачені жорстокості при їх придушенні та розправі з ватажками, власний досвід давно переконали Б. Хмельницького, що подальше життя українського народу в умовах Речі Посполитої неможливе.

Що ж стосується проблеми, яку ми тут розглядаємо, то внутрішня та зовнішня політика Б. Хмельницького від самого початку та до останніх днів доводить: монархічна тенденція у політичній діяльності гетьмана була присутня та пізніше реалізувалася у факт передачі булави своєму сину Юрію Хмельницькому. Прагнення до спадкового гетьманства підтверджували як в українському таборі, так і в ворожих українцям державах.

Виходячи з права українців на створення власної держави в етнічних межах їх проживання, її незалежності та соборності, вбачаючи в Українській державі спадкоємицю Київської Русі, засвідчуючи тяглість розвитку української нації, відновлення процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав, ідея українського монархізму в середині XVII ст. включала як кінцеву мету – побудову незалежної, унітарної, соборної, в своїх етнічних межах Української держави; зміцнення православної церкви та її ролі в українському суспільстві; ліквідація магнатського землеволодіння, зміна характеру соціально-економічного життя. Суттєвою, якщо не визначальною перешкодою на шляху реалізації цих планів стала смерть Б. Хмельницького. І хоча політична історія не має умовного часу, все ж варто зауважити, що аналіз діяльності наступників Богдана доводить, що навіть мінімальні намагання того чи іншого українського гетьмана слідувати шляхом, який окреслив Б. Хмельницький, давали свої позитивні результати. Звичайно, це стосується всіх його наступників, але все ж більшою мірою П. Дорошенка, та І. Мазепи.

1. Григорія Граб'янки Дѣйствія презьльної брани Богдана Хмельницького [вступ: Юрія Луценка]. – Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, 1990. – 588 с. – (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства; т. IX).
2. Літопис Самовидця /*видання підготував Я. Дзира*. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
3. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. – К. : Либідь, 2002. – 567 с.
4. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – 120 с.
5. Акты Юго-Западной России. – К., 1887. – Т. 7. – 561 с.
6. Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ, 1957. – № 1. – С. 94–105.
7. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К. : Дніпро, 1997. – 320 с.
8. Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Твори. Архів. Студії. – Т. 2. – Філадельфія; Пенсільванія. – 1980. – 637 с.
9. Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. – Львів, 1929. – 150 с.
10. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 4-те вид. – К. : Критика, 2009. – 584 с.
11. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк : Булава, 1956. – 111 с.
12. Воссоединение Украины с Россией. – в 3-х томах. – М. : АН СССР, АН УССР, 1954. – Т. 2. – 559 с.